

ТЕРМИН ЖАРАТУУ – МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДЕ ИШ ЖҮРГҮЗҮҮГӨ ӨБӨЛГӨ

Макалада кыргыз терминологиясынын көйгөйлүү маселелери жана алады чечүүнүн кээ бир жолдору каралган.

В данной статье рассмотрены проблемные вопросы кыргызской терминологии и некоторые пути их решения.

This article is devoted to the problems of Kyrgyz terminology and some ways of their decisions.

Кыргыз тилиндеги илимий терминологиянын тегерегинде, ошондой эле саясий документтерде, иш кагаздарында, басма сөздө пайдаланылган айрым сөздөр туурасында журтчулугубуз ачык талашып-тартышып келет. Жазма тилибизге чоочун сөздөрдүн көп кирип, көнүмүш сөздөрдүн андан сүрүлүп атканына нааразылык билдиргендер, терминдердин жана атоолордун оош-кыйыш, чалды-куйду колдонулганына (которулганына) күйүп-бышкандар арабызда аз эмес.

Арийне, эл аралык түшүнүктөр, терминдер, айрым атоолор араб-фарс атоолору менен алмашылса эле жазма тилибиз кыргыздашып жатып калбайт, тек бир бөтөн сөздүн ордун экинчи бөтөн сөз басат. Биздин жазма тилибиз али жаш, калыптануу процессин башынан кечирип бүтө элек, ошон үчүн ал орусчадан оошкон олдоксон сөздөрдөн жана калькалардан, кээде эне тилибиздин рухуна туура келген арабизмдерден жана фарсизмдерден чектеп пайдалануу менен нукура улуттук кыртыштан өнүп чыккан неологизмдер менен баюуга өтө муктаж.

Академиялык терминкомдун жана терминологиялык бөлүмдүн көп жылдык аракети менен илим-билимдин бир канча тармагы боюнча орусча-кыргызча сөздүктөр жарык көргөн. Тилекке каршы, ошол сөздүктөрдө сунуш кылынган терминдердин басымдуу бөлүгү кыргызча жазма текст жараткандар жана сүйлөгөндөр тарабынан пайдаланылбай, ар ким өз алдынча атоо чыгарып жүрөт. Кеп оролу ошондо.

Алгач котормо, термин жаратуу эмне деген суроого жооп издеп көрсөк. Котормо – бул көп кырдуу чыгармачыл процесс. Анда акыл эмгеги, терең билимге сугарылган эрудиция, маалыматтын ар тараптуулугу жана ар бир сөздүн “артындагы” подтекстти түшүнө билген интуиция талап кылынат. Термин жаратуу – бул башка тилдеги түшүнүктү (денотатты) эне тилдеги эквиваленти бар шайкеш сөз менен берүү процесси. Термин – бул өзүнө гана тиешелүү лексикалык жүктү алып жүргөн, так жана кыска атоо болушу зарыл. Мына ушул эки чыгармачыл процесс биздин кыртышыбызда кандай башталып, кандай өнүккөн.

Кыргызстан СССРдин курамындагы мамлекет катары түзүлгөн учурдан тартып эле терминдерди түзүү маселеси көтөрүлө баштаган. Анткени жалпы сабаттуулукка умтулуу окуу китептерин, колдонмолорду улуттук тилде жазуу зарылчылыгын пайда кылган. Ошол мезгилдин илим-билимдүү адамдарынын бири, коомдук ишмер Б.Данияров математикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгүн түзүп, анын натыйжасында 1925-26-ж.ж. “Арифметика боюнча маселелер жыйнагы”, “Геометриянын башталгыч курсу” аттуу китептер жарык көргөн. Ошентип, термин маселесин иштеп чыгууда математиктер дыңды бузуп, көч башында турган. Ал эми алгачкы адабий котормо китеп, тунгуч терминолог, окумуштуу Касым Тыныстанов тарабынан которулган “Өзгөрүш ырлары” деген аталыш менен 1925-жылы жарык көрүп, ага “Интернационал” баштаган 7 ыр кирген экен.

1926-жылы Кыргыз АО Ревкомунун токтому менен Билим комиссиясынын карамагында Терминология комиссиясы түзүлгөн. Ошол Терминком терминдерди түзүүнүн төмөнкүдөй принциптерин иштеп чыккан же тагыраак айтканда жалпы союздук лингвистикалык практикага таянган:

1) термин катары төл сөздөрдү пайдалануу (бул бүгүн да күчүндө, тилчилер “Манас” эпосунан терминдерди издөөдө); 2) араб-иран сөздөрүн термин катары пайдаланууга чек коюу; 3) орус жана интернационалдык сөздөрдү (эгерде эне тилде шайкеш келген эквиваленти болбосо) термин катары кеңири колдоно берүү. Ушул принциптер азыр деле көп өзгөрүүгө учурай элек. Тек гана термин жасоо үчүн сөздүн уңгусун табуу, керек болгондо ага мүчө улоо, кыскалык, бир маанилүүлүк, түшүнүккө шайкеш келүү ж.б. сыяктуу тактоолор киргизилди. Аталган Терминком учурунда өтө зор иштерди жасап, термин түзүү ишин жөнгө салып, кыргыз тилин илим менен техниканын тилине айлантууга чыйыр салып, негиз түптөгөнүн тарых алдында баса белгилеп айтып коюубуз керек. Жалпы союздук аренада илимий ачылыштар, өндүрүштөгү ийгиликтер биринин артынан бири жаралып турган ошол кездеги термин түзүүдөгү кыйынчылыктарды жеңүүгө өбөлгө болгон чоң эмгек 1944-ж., андан кийин оңдоп-толуктоо менен 1957-жылы академик К.К.Юдахиндин жалпы редакциясы менен чыгарылган “Орусча-кыргызча” сөздүк болду. Ошондой эле кыргыз тилинде терминдерди калыптандыруудагы көрүнүктүү эмгектер 6 томдук “Кыргыз Совет энциклопедиясы” (1976-80), 4 томдук “Советтик энциклопедиялык сөздүк” (1976-80) жана андан кийинки чыгарылган түшүндүрмө сөздүктөр жана тармактык энциклопедиялар болуп эсептелет. КСЭдеги көптөгөн терминдер, туунду сөздөр, терминге айланган төл сөздөр жалпы кыргыз тил илиминдеги жаңы сапаттагы зор табылгалардан болуп, лексикалык корубуздун байышына өбөлгө түздү. Ошондой болсо да кээ бир терминдерди которууда кемчиликтерге (атайын) орун берилип, эне тилибизде эквиваленти турган атоолор да шовинисттик саясатка “садага” чабылды. Алсак, *Родина, заседание, старший, начальник* ж.б. сөздөрдүн кыргыз тилинде так маанисин бере турган эквиваленти турса да которулбастан айтылып, жазылып жүргөн.

80-жылдардын экинчи жарымында саясий-экономикалык мүмкүнчүлүгү дүйнөгө дүң салган, илимий-техникалык жетишкендиктери жерден гана эмес, космостон көрүнгөн СССР аттуу күч-кубаттуу мамлекет кайра куруу капшабына кабылып, анын курамындагы майда улуттар өз өткөнүн, тилин, маданиятын көтөрүү аракетин баштаган. Кыргыз журтчулугу да бул агымга бой таштап, улуттук тилди мамлекеттин негизги тили кылуу аракеттери зор коомдук күчкө өсүп-жетип, натыйжада кыргыз тили мамлекеттик тил деген мартаба алып, мыйзам менен бекиген. Бирок, Теңир алдында баарыбыз теңбиз, факты деген факты, ошондуктан ак сөздү айтуу атуулдук милдет: мамлекеттик тил дагы эле өзүнүн мамлекеттик кызматын толук аткара элек, анын логикалык натыйжасы катары терминдерди кыргызчалоо, кыргызчаланган терминдерди бардык тармакта бирдей колдонуу талаптагыдай эмес экенин айтсак болот. Сөздүктөрдө сунуш кылынган терминдердин басымдуу бөлүгү кыргызча жазуу жараткандар жана сүйлөгөндөр тарабынан пайдаланылбай келет. Окуу китептерин, саясий жана укуктук документтерди, илимий адабияттарды которгондор, энциклопедиялык китеп жараткандар, кыргыз тилинде өз алдынча илимий жана илимий-популярдуу эмгек жазганга аракет кылгандар, журналисттер, жазуучулар компетенттүү орган тарабынан иштелип чыккан терминдерди пайдаланбай өз алдынча атоо чыгарып жүрөт. Натыйжада бөтөн тилдеги бир эле терминдин эки-үч эквивалентин учуратууга болот. Демек, канча кишинин эмгеги, канча каражат, дагы башка рухий-этикалык материалдык дөөлөттөр сарп кылынып чыгарылган терминологиялык сөздүктөр тилдик практикага, тактап айтканда, жазма тилдин өнүгүшүнө кызмат кыла албай келет. Анын үстүнө административдик стиль (расмий стиль) азыркы кыргыз тилиндеги башка стилдерге караганда кыйла артта калган. Академик Б.Юнусалиевдин белгилөөсүндө совет бийлигинин алгачкы жылдарында *алфавит – алиппе, орфография – ымла, закон – заң, аргумент – убажы, далил, аттестат – сынак кат, форма – түс, квитанция – керешке* ж.б. деп алынган экен. Бирок, улуттар

жоюлуп бир эле совет эли болобуз, тилдер жоюлуп орус тилин колдонобуз деген шовинизм баштапкы вариантка кайра өткөнгө мажбурлаган өңдүү.

Эгемендик эпкини менен орусча жазылган документтерди кыргызчага которуу бардык жерде жапырт башталганын айттык. Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясында, Өкмөттө, Жогорку Кеңеште котормо секторлору түзүлдү. Мурдатан ченемдик-укуктук актыларды кыргызча жазуу практикасы болбогондуктан жана котормо иши бир жерге борборлоштурулбагандыктан термин которуу жана колдонууда, жогоруда белгилегендей, чаржайыттык пайда болду. Мисалы, “заявка” деген *термин арыз, билдирме, өтүнмө, тапшырык*, “распоряжение” болсо буйрук, *буйрутма*, ж.б. түрдө алына баштады. Документтин тили өтө оор, көп учурда түп нуска тексттеги бардык сөздөрдүн болушун (“буква и дух закона”), кыскалыкты, өтө тактыкты талап кылат.

Мына ушул багытта Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын алдында түзүлгөн Терминком опол тоодой иш аткарып келүүдө. Кийинки мезгилде айрыкча иш кагаздарында көбүрөөк колдонулган терминдерди так которуу, бир түргө келтирүү боюнча көптөгөн күч-аракеттерди жумшоодо. Жыл сайын Терминком талкуулап кабыл алган жана бекиткен терминдер толукталып, жыйнак болуп чыкты. Алсак, уникальный деген сөздү сейрек, апатия дегенди ындыны өчүү, нагрузка – жүктөм, детальный дегенди дыкат, промежуточный дегенди арабөк деп алуу өңдүү алгылыктуу сунуштар берилген. Ошондой эле ангар – учак сарай, учаккана, аэроупругость – аэросерпилгич, аэроэлектроразведка – аэроэлектр чалгындоосу. Взаимозачет – чегеришме. аукцион – тоорук, брокер – далдалчы, нетто- таза, брутто - бүкүлү, заявка – табыштама, өтүнмө, коток музайдың, музмайдан, котловина, котлован – ойдуң, критерий – ченөлчөм, легализация – мыйзамдаштыруу, расмийлештирүү, административный – администрациялык, ликвидация – жоюу, локализация – чектөө, лицензия – уруксаттама, лицензиар – уруксаттама берүүчү, лицензиат – уруксаттама алуучу, лояльность- калыстык, здоровый образ жизни – сергек жашоонун мүнөзү, фасад – маңдай, фасовка - таңгакталган ж.б.

Кийинки мезгилде кыргыз тилинин лексикалык коруна орус тилинен же ал аркылуу чет тилдеринен терминдер күргүштөп кирүүдө. Азыр уккан жаңылыгың, анан эскирип калган маалымат технологиясы заманында ар бир атоонун этимологиясын андап, төркүнүн түшүнүп, кыргызчалап анан коомчулукка сунуштоо процесси жай болууда. Ошондуктан, терминдерди бирдейлештирүү үчүн котормо ишин борборлоштуруп, Терминком ишин ыкчам алып баруу жана ал кабыл алынган атоолорду өлкөдө расмий колдонуу үчүн Өкмөттүн токтомун (балким программасын) кабыл алуу керек деп ойлойбуз.

Адабияттар тизмеси

1. Юнусалиев Б.. Кыргыз адабий тилинин базасы жөнүндө.//Советтик Кыргызстан. 1962.05.07
2. Кыргыз Совет Энциклопедиясы: 6 томдук, башкы ред. Б.Ө.Бөрүбаева, Фрунзе 1978